

På hat med Odense

Byens hattemagere og deres steder

Dorch, Bertil

Published in:
Odensebogen 2023

Publication date:
2022

Document version:
Anden version

Document license:
CC BY-NC-ND

Citation for published version (APA):
Dorch, B. (2022). På hat med Odense: Byens hattemagere og deres steder. I J. Wøllekær (red.), *Odensebogen 2023* (s. 179-189). Artikel 11.

Go to publication entry in University of Southern Denmark's Research Portal

Terms of use

This work is brought to you by the University of Southern Denmark.
Unless otherwise specified it has been shared according to the terms for self-archiving.
If no other license is stated, these terms apply:

- You may download this work for personal use only.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying this open access version

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details and we will investigate your claim.
Please direct all enquiries to puresupport@bib.sdu.dk

Hattemager Joosts forretningsfacade i Frue Kirkestræde 15 anno 1890. I dag er adressen hjemsted for Morten Korchs Plads (Museum Odense).

På hat med Odense

Byens hattemagere og deres steder

Af Bertil F. Dorch

For få generationer siden vrimlede landets købstæder med erhverv, som nu nærmest er gledet i glemmebogen, og fagene uddøde. Det var eksempelvis filtmagere og farvere, knapmagere, sadelmagere, handskemagere og ikke mindst hattemagere.

Hattemagerfaget var i 1800-tallet et ret betydeligt håndværk i Odense, da de fleste odenseanere gik med hat. Det kunne være filthatte, stofhatte, silkehatte eller lignende. Odenseanerne var på hat med hinanden. Når folk mødtes på gaden, så lettede man elegant på hatten og hilste. Goddag. Men hattemagerfaget kom under pres. I løbet af 1800-tallet drejede flere værksteder nøglen om, da flere og flere hatte

blev lavet på fabrikker eller importeret fra udlandet. I dag findes hattemagerfaget slet ikke i bybilledet, men heldigvis kan man hist og her finde spor efter hattemagerne – man skal blot vide, hvor man skal lede efter byens hattemagere og deres steder i Odense.

Vi letter på hatten

Odense er et godt eksempel på en by, der engang – som kongerigets næststørste købstad – havde en stolt hattemagertradition, der talte både mestre, svende og et agtværdigt hattemagerlaug, der første gang nævnes i 1660'erne, og i 1685 fik byens filt- og hattemagere deres første lavsartikler.

Et blik ind i hattemagerens værksted (Den Gamle By).

Hattemagerens klassiske skilt (Den Gamle By).

Købstæderne var i 1700- og 1800-tallet hjemsted for mængder af traditionelle værksteder og håndværkere – og Odense var ingen undtagelse, tværtimod. Et opslag i folketællingerne afslører, at det myldrede med folk, der arbejdede med fremstilling af klæder og

lignende. Og flere af dem var tilknyttet hattemagerfaget. I 1787 havde byen for eksempel seks hattemagermestre, og i 1860 var det 10 mestre.

Byens håndværkslaug var førhen ganske betydningsfulde. Både i forhold til uddannelsen af lærlinge til nye svende og gennem regulering af handel ved indbyrdes aftaler mellem mestrene osv. Det samme gjaldt selvfølgelig hattemagerlauget i Odense. Et kig i laugsprotokollerne viser, at der blev optaget knap 25 mestre i laugene i de 100 år fra 1741 til 1848. Protokollerne afslører også, at ud af 36 af de navngivne personer med svendebrev, så blev 20 senere omtalt som mestre. Altså lidt over halvdelen.

Det gjaldt eksempelvis hattemager Christian Jørgensen (1802-1861), der blev optaget som lærling i 1823, fik sit svendebrev i 1827 og blev optaget som mester i 1832 med adresse i Vestergade 96.

Byens hattemagerværksteder var gerne læresteder, hvor næste generation af hattemagere blev optaget som lærlinge hos en mester og senere aflagde svendeprøve. Værkstederne var ofte familieforetagender, der gik i arv fra en mester til børnene. Et eksempel var familien Haugaard, hvor faderen Conrad Christiansen Haugaard fik svendebrev i 1754 og blev optaget som mester i 1782. Fem år senere fik hans søn Christopher Conradsen Haugaard sit svendebrev. Han blev hattemagermester i 1794.

Formentligt har hattemagerlaugets mestre også opkøbt eller på anden vis overtaget andre hattema-

Laugene havde pokaler, som blandt andet blev brugt til at byde velkommen til håndværkere udefra. Derfor blev de kaldt en "velkomst". Her er velkomsten for Odense Hattemagerlaug. På toppen er en stående mandsfigur i dragt fra ca. 1750. I højre hånd holder han et flag med billede af hat, Odenselilje og indskrift: 17 CHK 59. På velkomsten hænger 14 skilte med navne på en række hattemagere, herunder også Jens Hendrichsen Dorch, 1775 (Annemarie Grafström fot., Museum Odense).

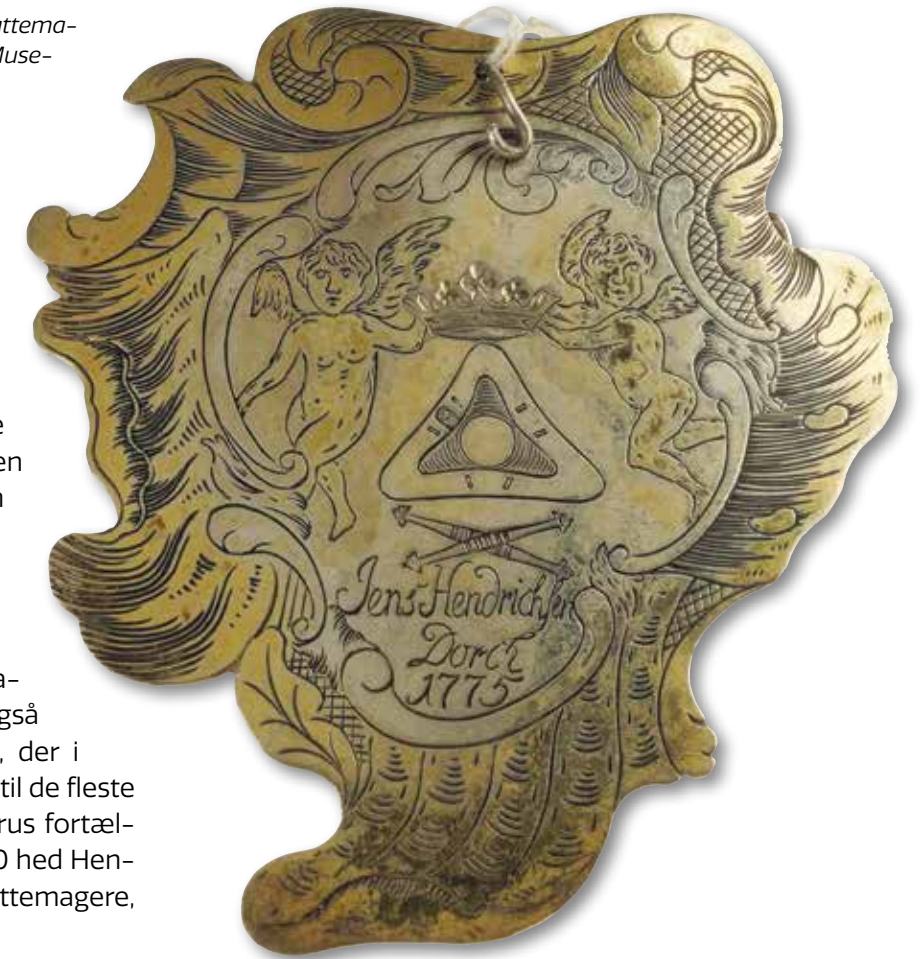
Nærbillede af Jens Hendrichsen Dorchs skilt på hattemagerlaugets velkomst (Annemarie Grafström fot., Museum Odense).

geres bo, inventar eller adresser – f.eks. hvis en mester gik bort uden at efterlade sig en slægtning, der kunne overtage virksomheden. Der var også eksempler på, at der boede hattemagere fra forskellige slægter på samme adresse, et eksempel er Albani Torv 14, der var adresse for to generationer af hattemagerfamilien Krüger, men også for hattemager Anton Schwaner og hattemager Rasmus Nielsen. I dag findes på adressen en spritny bygning, hvor letbanen har ét af sine centrale stoppesteder midt i den gamle by.

Navnene på hattemagere, der var optaget i Odenses hattemagerlaug, fremgår også af laugets bevarede ceremonienstande, der i dag opbevares hos Museum Odense, hvortil de fleste blev overdraget i 1956. De ceremonielle krus fortæller, at hattemagerlaugets oldermænd i 1820 hed Henrik Jensen Dorch, og at laugene, ud over hattemagere, også talte en filtmager.

Den gale hattemager

Hattemagerfaget var et gammelt håndværk fra en tid, da hatte havde langt mere status end nu. Fra middelalderen kendes hatte, og før den tid blev der brugt andre former for hovedbeklædning som kyser og tørklæder. Hattemagere var dem, der selv fremstillede filten. Fremstilling af damehatte, som er lavet af andre materialer end filt, blev varetaget af hattesyeresker, de såkaldte modister. Dette fag havde sin blomstring i begyndelsen af 1900-tallet, men sygnede hen i takt med, at hatte til damer blev mindre efterspurgt og brugt.

Meget tyder på, at hattemagerne opfattede sig selv som nogle af de fornemste håndværksmestre. En laugsberetning fra 1932 beskriver i hvert fald, at "hattemageri" i gamle dage blev opfattet som en kunstart, selv om arbejdet også kunne være hårdt og slidsomt. Hattemageren indlod sjældent selv at bære en høj afstivet og nypudset hat efter arbejdstid, hvilket muligvis omgav ham med en vis værdighed og respekt, og så var det selvfølgelig også en form for reklame for faget.

Hattemagerfaget udviklede sig stærkt i 1800-tallet fra et egentlig håndværk til en fabriktionsvirksomhed frem mod i 1900-tallet primært at være detailhandel baseret på import. Modister uddannedes stadig langt op i 1900-tallet, men også det fag er i dag stort set forsvundet.

Hattemagerne var ikke en homogen gruppe. Der fandtes velstående hattemagere, f.eks. laugets mestre, der ofte også var betydningsfulde borgere i datidens samfund. Men der eksisterede også en understrøm af fattige og forhutlede hattemagere, lærlinge og arbejdsløse svende. Og så var der sandsynligvis

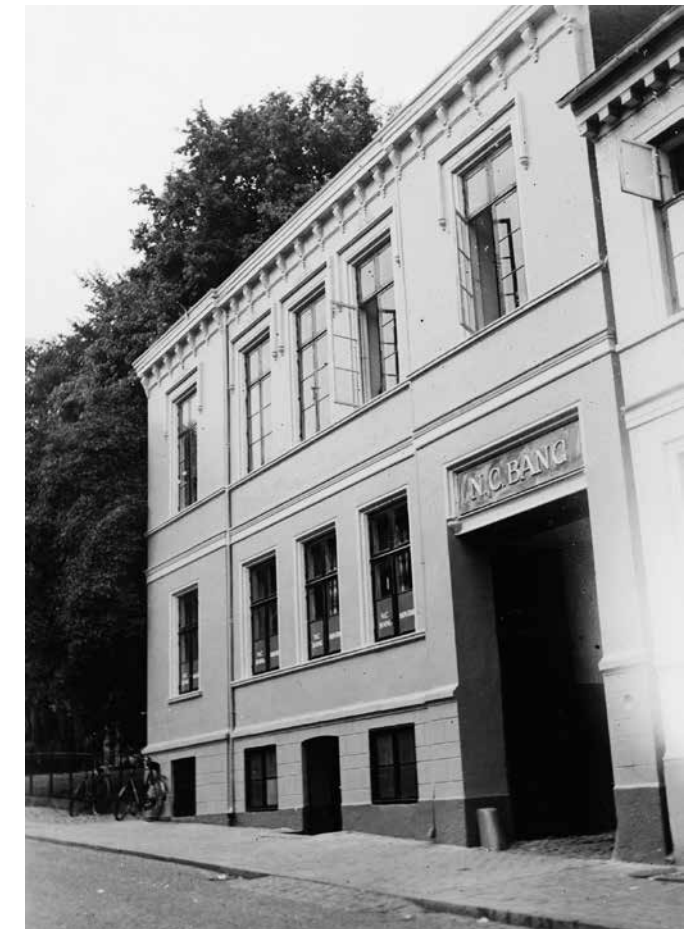
Papirsilhuet af familien Dorch af ukendt kunstner, ca. 1800. Til venstre ses Jens Henrichsen Dorch, sønnen Henrik i midten og moder Ane Kierstine til højre. Både far og søn er i uniform – måske Odense Borgervæbnings. Kvinden holder en blomst i hånden (Museum Odense).

Maleri af hattemager Henrik Jensen Dorch. Det er malet, da han er oppe i årene. Han levede – akkurat som faderen Jens Dorch – hele sit liv i Frue Kirkestræde (Maleri i slægtens eje).

også "gale hattemagere", et udtryk som nogle måske genkender fra Lewis Carrols *Alice i Eventyrland* fra 1865, men som nok er væsentlig ældre end det.

Udtrykket gale hattemagere henviser til hattemagerens usunde arbejde. Hattemageren skar først håret af dyreskindene, og de små hår, støvet og fugten

Indgangen til Frue Kirkestræde 14 fotografert i 1935. Det var her, at hattemager Henrik Dorch i 1753 grundlagde en af byens største hattemagervirksomheder, der i mange år satte sit præg på Odense. I 1935 holdt cykelfabrikken N.C. Bang til i ejendommen (Stadsarkivet).

gav ofte gigt og andre kroniske sygdomme. Bagefter blev hårmassen filtet løst sammen og formede massen til en halvcirkel, som blev "sammenfiltret" til filt.

Når filten var færdig, blev den vasket. Det skete ved, at hattemageren dyppede filten i en kogende blanding af vand og urin, som fik filten til at krympe.

Den våde filt blev formet, stivet og farvet og begyndte at ligne en hat.

Det var særligt filtningsprocessen, der var sundhedsskadelig. Her blev dyrehår fra harer, kaniner og bævere behandlet med en række sundhedsfarlige og skadelige stoffer, eksempelvis kviksølv og andre farlige kemikalier for at skabe den nødvendige kvalitetsfilt til hattene. Kemikalierne kunne blandt andet give sig udslag i nervøsitet, depression, manglende koncentrationsevne og hukommelsesproblemer – for slet ikke at tale om muskelsmerter, tandkødsbetændelse og nedsat immunforsvar m.m.

Den poetiske forbindelse

Det er knyttet nogle interessante fortællinger til de odenseanske hattemagerne. Blandt andet er Odenses bedst kendte bysbarns familie spundet ind i en række forhold, der også involverede byens hattemagere i begyndelsen af 1800-tallet. Der var således en "poetisk forbindelse" mellem H.C. Andersen og hattemagerne. Selv har jeg som 9. generation efter grundlæggeren af et fynsk hattemagerdynasti også en familiær forbindelse. Men lad os begynde ved H.C. Andersen.

Hans Andersen (1782-1816) var godt nok en simpel og fattig skomager, men som far til H.C. Andersen er han og hans familie selvfølgelig kendt på grund af sønnens senere berømmelse. Men digternes bedstemor havde tilsyneladende en stor forkærlighed for Odenses hattemagere. En af disse var Reiter Steensen, der gjorde hende med barn uden for ægteskabet. Barnet døde, men bedstemoren fandt sig en anden hattemager og blev senere gift med hattemager Jørgen S. Rasmussen.

Denne hattemager Rasmussen arbejdede egentlig ikke som hattemager, men som vægter, og dét fik bragt ham i stor ulykke, da han en nat blev offer for Odenses ungdom, der efter sigende hånede ham og tog hans våben fra ham. Han endte med at måtte forlade byen af samme grund, ydmyget og udskammet.

Et andet sted, hvor hattemagerne dukkede op i relation til Andersen, var, da familien blev inviteret til fest hos en tidligere hattemagersvend, Christian Philip Schenck. Han arbejdede, ligesom Jørgen Ras-

Amtmandshat (med etui) fremstillet af Niels Peter Dorch og udstillet på Møntergården – ikke langt fra Dorchs værksted. Den fornemme hat er lavet af sort velourfilt og silkebånd. Der er påsyet både guldsnøre og en roset af rød silke med sølvbort i kanten. Der har været en fjerbusk, som desværre er bortkommet (Annemarie Grafström fot., Museum Odense).

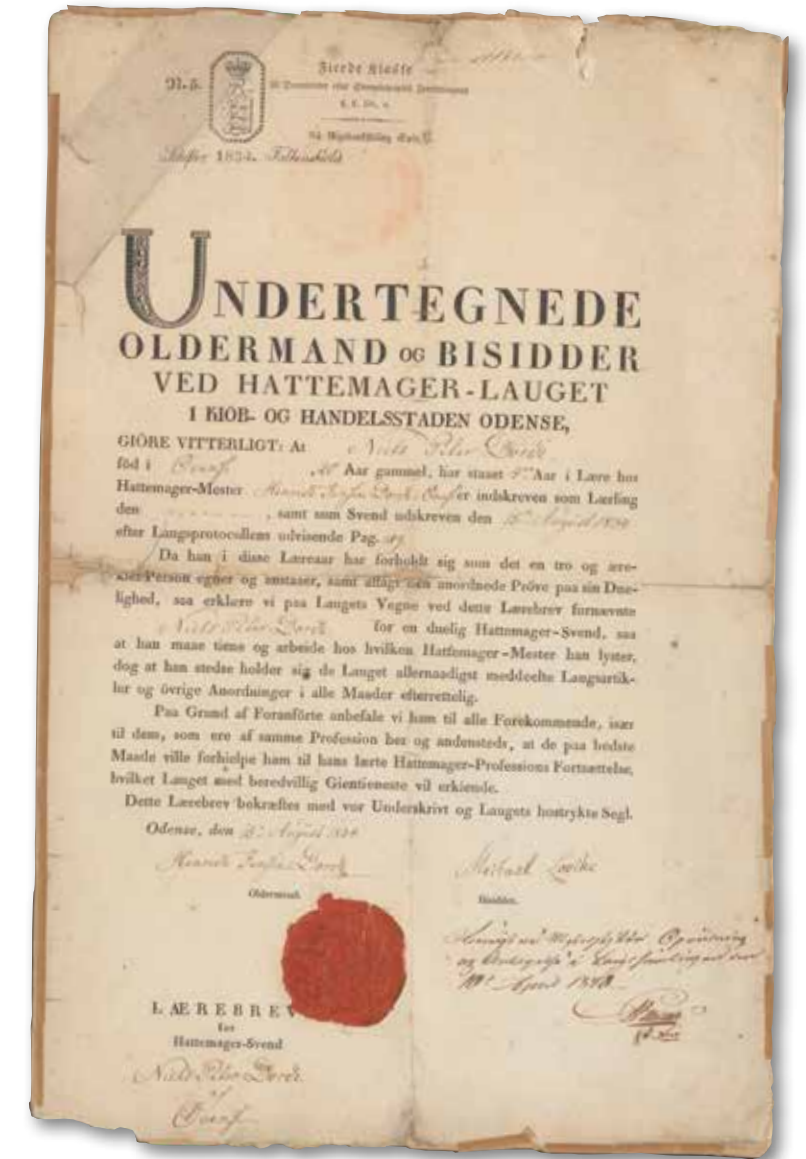
Niels Peter Dorchs svendebrev fra 1834 underskrevet af laugets oldermann, der tilfældigvis var hans far hos hvem han også havde stået i lære (Stadsarkivet).

mussen heller ikke længere som hattemager, men var ansat i byens tugthus. Her blev fester også holdt – og mad og drikke blev serveret af fangerne – til digterens afsky og forfærdelse.

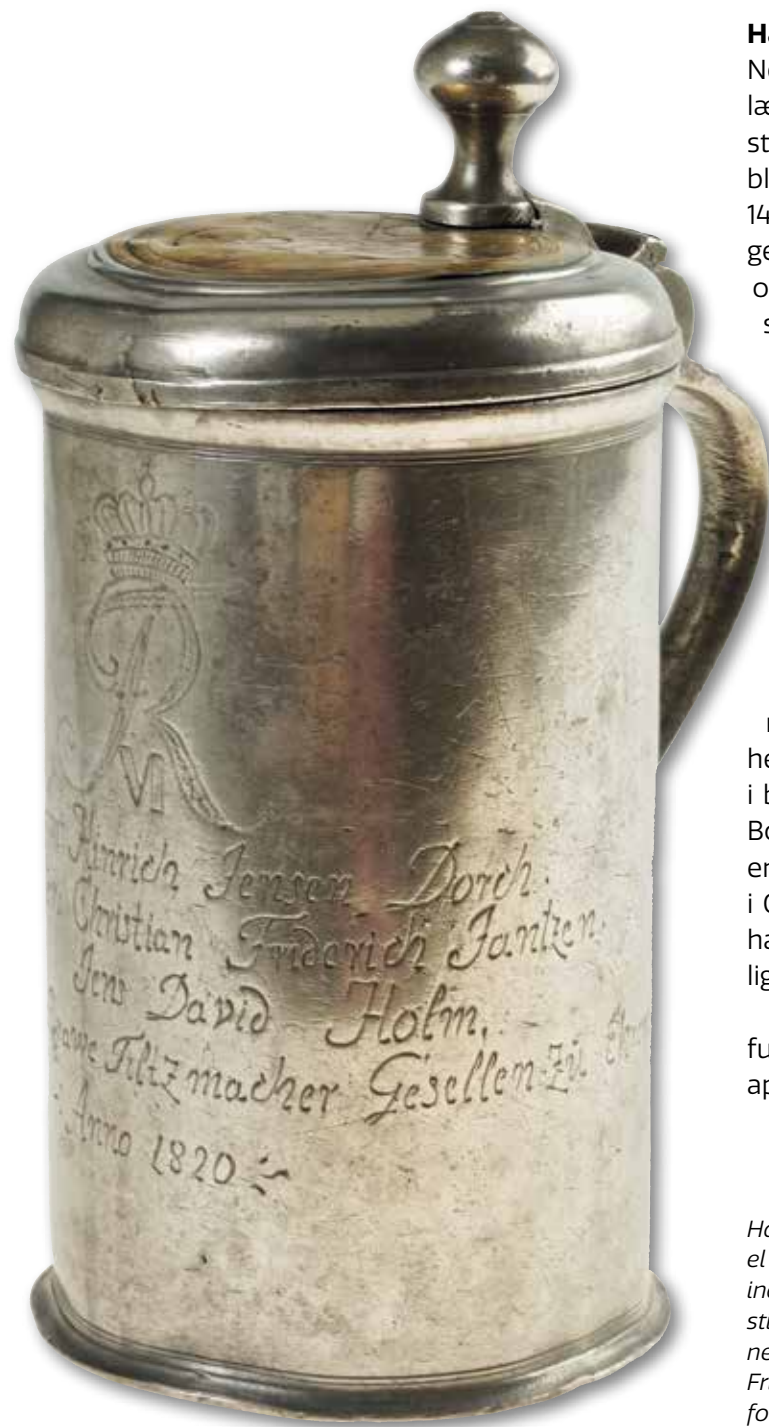
Sidst men ikke mindst så var hattemager Jens Henrichsen Dorch en af de seks borgere, der stod fadder til H.C. Andersen i 1805 ved dåben i Skt. Hans Kirke. Og da hattefirmaet Henrik Dorch fejrede 200-års jubilæum i 1953, skrev en række aviser om firmaets forbindelse til H.C. Andersen.

"Fru Ethel Dorch fortæller, at det i den Dorch'ske slægt synes givet, at Andersens moder gik til hånde i familien Dorchs hjem i Odense [Frue Kirkestræde 5], inden hun giftede sig i januar 1805", skrev avisen. "Det er formentligt i den anledning, at hun har bedt hattemageren være fadder for hendes førstefødte."

Det er ganske vist, at H.C. Andersens mor, Anne Marie, arbejde som vaske- og kogekone for det bedre borgerskab, så denne del af slægtens fortælling omkring fadderskabet er formentlig korrekt. At der var tætte forbindelser mellem Dorch- og Andersen-familierne understreges af en anden og måske lidt mystisk historie. I sine levnedsskildringer hævder H.C. Andersen, at han som barn havde sovet "greveligt" i sin barneseng; det viser sig, at der åbenbart var tale om en trækonstruktion, brugt af H.C. Andersens far, skomageren, og senere delvist ombygget til en brudeseng, hvori H.C. Andersen har ligget som spæd. Trækonstruktionen,

et stillads, der muligvis har fungeret som ligbåre for en greve, blev købt og videresolgt af hattemager Jens Henrichsen Dorch; resten af træet blev sidenhen overdraget til skomagerfamilien. Og heraf kommer så Andersens "grevelige" leje ved mellemkomst af en hattemager.

Hattemagerslægten fra Frue Kirkestræde

Netop familiefirmaet Henrik Dorch er formentlig den længstlevende hattemagervirksomhed i Odenses historie – og måske også i Danmarkshistorien. Firmaet blev grundlagt den 12. februar 1753 i Frue Kirkestræde 14 af hattemager Henrik Dorch (1730–1781). Hattemagerfirmaet gik siden i arv fra generation til generation og spredtes fra Odense til Aarhus og København samt til andre håndværksbrancher. Grundlæggeren af firmaet var i øvrigt selv søn af en handskemager ved samme navn Henrik Henriksen Dorch (1695–1733).

Grundlæggerens søn, Jens Dorch (1760–1812) – ham der stod fadder til H.C. Andersen – bestod sin svendeprøve som hattemager den 21. november 1775. Han blev optaget i laugget som hattemagermester den 11. december 1781, og allerede få dage senere, den 15. december, overtog han familiefirmaet. Med ham ved roret begyndte det fynske hattemagerfirmas storhedstid for alvor, og han blev også en agtet borger i byen og blev blandt andet borgerkaptajn i Odense Borgervæbning. I 1803 vandt hattemager Dorch f.eks. en licitation over 1.108 hatte til landeværnsmandene i Odense og Rugaards amter – landeværnsmandene havde til opgave at forsvare landsdelen mod fjendtlige overfald.

Men måske var Dorch også en temperamentsfuld herre. Det er der i hvert fald noget der tyder på. I april 1790 fik han en sag om stokkeprygl på halsen. På

Hattemagerens lågkrus af tin fra 1820. Kruset var en ceremoniel genstand, der blev brugt af Odense Hattemagerlaug. Der er indgraveret forskellige figurer, hvoraf de tre vistnok skal forestille hatte. På krusets side er indgraveret Frederik den 6.s kronede navnetræk samt navnene Hinrich Jensen Dorch, Christian Friderich Jantzen og Jens David Holm (Annemarie Grafström fot., Museum Odense).

Reklame fra 1891. Her optræder blandt andet bundt- og hattemager L. Andersen, Nørregade 21 (Museum Odense).

torvet havde et søskendepar fra Veflinge en fedekalv til salg. Alt imens broderen gik et ærinde, dukkede Jens Dorch op og bød søsteren 10 mark for kalven. Men hun ville ikke sælge. Da broderen kom tilbage og heller ikke ville sælge til den pris, gik Dorch åbenbart ud af sit gode skind og slog Veflingebonden to gange, så han nær var styrtet omkuld. En tredje person blandede sig, men også han fik prygl med stokken, så blodet flød ham fra en flænge i panden. Og da den sårede forsøgte at flygte, fulgte Dorch efter og pryglede løs på ryggen og armen, så han også blødte fra højre hånd. Da den sårede vendte sig og forsøgte at tage stokken fra Dorch, greb hattemageren fat i ham og slog ham til jorden, men faldt selv omkuld. Slagsmålet fortsatte, også efter at de to mænd var kommet på benene igen, indtil de omkringstående fik skilt de to kamphaner.¹

Trods stridighederne fortsatte de gode tider for firmaet under Jens Dorchs søn, kongelig hofhattemager Henrik Dorch (1783–1867). Nu voksede firmaet sig for alvor stort i Odense. Henrik Dorch bestod sin svendeprøve den 7. september 1801, blev optaget som mester den 7. december 1804 og overtog familiegæften efter faderens død i 1812. Hoffet var på den tid ofte i Odense – ikke mindst efter at Odense i 1815 blev et guvernements ledet af kronprinsen.

Af datidens aviser ser man, at Henrik Dorch var en kendt skikkelse. Det var kun byens fine herrer, der havde råd til at gå til hattemager. Hatten viste deres rigdom og frihed. Hatten var nemlig dyr, fordi den blev fremstillet af faguddannede hattemagere. I 1847 skrev *Fyens Stiftstidende* følgende om familien Dorch: "Da vi nylig fremhævede hr. Dorch juniors elegante hatte, kunne vi have bemærket, at også faderen, hr. hattemager Dorch senior, stadig går frem med tiden, og at

han, især siden hans ældste søns hjemkomst fra Paris, leverer varer, der sikkert kunne sættes ved siden af hvilke som helst indenlandske fabrikata i faget".

Reiter Steensen, der gjorde H.C. Andersens bedstemor gravid udenfor ægteskab, var udlært hattemager hos hattefirmaet Henrik Dorch, og han var åbenbart ikke den eneste hattemager, der drev udenomsægteskabelige aktiviteter. Flere overleveringer fortæller, at Henrik Dorch omkring 1802 måtte betale en bøde på 3 rigsdaler for at have besvangret pigen Kirsten Olsdatter. Som hattemagermester og dannebrogsmænd blev han dog hædret i aviserne og i en såkaldt ligtale, så man må formode, at hans ungdoms synder på det tidspunkt var tilgivet.

Henrik Dorchs lovformelige hustru var Ane Kierstine Lewring, med hvem han fik ni børn, herunder hattemagermester Niels Peter Dorch (1814–1882) – ovenfor kaldet Dorch junior. I 1852 indrykkede hofhattemageren en annonce i avisen om, at han grundet tiltagende alder og efter 40 års virksomhed som hattemager i Odense havde besluttet at overdrage

Mindeplade over porten i gården Frue Kirkestræde 14 (Stadsarkivet).

I Odense blev hattefirmaet ført videre af Rasmus Dorch. Firmaet lå nu i Vestergade 4 indtil 1896 og derefter i Nørregade 37. Oden-seafdelingen blev – fortælles det i hvert fald i familien – til slut ledet af to af Niels Peter Dorchs to ugifte døtre, Anne Kirstine Henriette Dorch (1852-1936) og Christine Marie Dorch (1858-1942).

En anden af Henrik Jensen Dorchs mange sønner, Claus Dorch (1823-1876) uddannede sig til farversvend og nedsatte sig som farve- og klædefabrikant i Odense. Han købte Vor Frue Kirkestræde 14 lige ved siden af Vor Frue Kirke af sine far, hofhattemager Henrik Jensen Dorch, og opførte Odense Dampfarveri og Uldspinderi på stedet. Under lavkonjunkturen i 1870'erne ophørte klædeproduktionen, og efter Claus Dorchs død solgte enken de gamle fabriksbygninger til Odense Tekniske Skole, der ombyggede fabrikken til skole. Bygningerne i Frue Kirkestræde står stadig ved siden af kirken og bruges i dag af kirken.

På sporet af hatte-magerne

I Odensedatabasen.dk kan man finde navne på mindst 70 hatte-magere, der er født fra 1691 og frem, og som levede i Odense frem til slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet. Fra begyndelsen af 1700-tallet og frem til begyndelsen af 1900-tallet havde byen en række markante "hattemager-hotspots" i form af gader, adresser og ejendomme, hvor der i længere periode lå værksteder, fabrikker eller butikker ejet af hatte-magere.

Hattemagerne holdt især til på adresser i Nørregade, i Frue Kirkestræde, i Vestergade og på Albani

Torv. Mange af disse adresser findes endnu og flere af ejendommene er bevaret, mens andre er revet ned.

I romanen O.T. lader H.C. Andersen hovedpersonerne rejse fra den fynske herregård ind til Skt. Knuds Marked i Odense, og han giver en skildring af markedets liv: "Ligesom i middelalderen, de forskellige professionister havde deres særskilte gader og kvarterer, havde de det også her. Strædet som førte til Torvet [Albani Torv], og som dagligdags kaldes „Skomagerstrædet“, svarede fuldkomment til sit navn. Side ved side havde her skomagerne opstillet deres diske. Vægge og de oprejste stænger var behængte med alle slags fodtøj, diskene selv overlæssede med kluntede sko og tyksålede støvler. Bag ved stod den skikkelige mester, i sin lange søndagsfrakke, og med den velbørstede filtehat på hovedet. Hvor skomagernes kvarter holdt op, tog hatte-magernes sin begyndelse, og derpå var man midt inde på det store torv, hvor telte og borde dannede flere parallelløbende gader".

Hvis man i dag går en tur i Odenses ældre bydele, eksempelvis fra Nedergade op over Frue Kirkestræde og videre gennem Overgadekvarteret til Nørregade og Vestergade, så går man i hatte-magernes fodspor. Her har et utal af Odenseborgere i århundrede gået med hat, helt naturligt og selvfølgelig. Ud og ind mellem de lokale hatte-magere, der kreerede eller importerede den for enhver borger helt undværlige hovedbeklædning, der sikrede både helbredet mod vejr og vind, men også en standsmæssig og korrekt fremtoning.

I dag – som i tilfældet med andre gamle og glemte håndværk – er det, som om de aldrig har været her, medmindre man kender historien og byens glemte steder, som stadig findes, hvis man ved, hvor man skal lede.

Kilder

- Fyns Social-Demokrat*, "H. C. Andersen glemte hatte-mager-fadder", 2.2.1953.
 Birger Isaksen: "Odense bys vægttere" i Odense Bys Museers årbog *Fynske Minder* 1967.
 Københavns Håndværkslaug, Laugsberetning 1932, side 691-698.
 Svend Larsen: "Barndomsbyen" i *Anderseniana*, 1955.
 "Liigtale over Hendrik Jensen Dorch, Hattemagermester og Dannebrogsmænd, den 4de Septbr. 1867". Det Kgl. Bibliotek.
 H.G. Olrik: "Om personer af H.C. Andersens mødrene slægt" i *Anderseniana*, 1934.
 Jørgen Thomsen og Johnny Wøllekær: "En pryd for byen" om Odense Tekniske Skole i *Odenseleksikon* online.
 H. Topsøe-Jensen: *H.C. Andersen. Mit Livs Eventyr*. 1996.

Noter

1. Odense Byfoged, Dokumenter til politiprotokollen 1787-1790. Tak til museumsinspektør Camilla Pryds Schjerning for tippet om denne pryglehistorie.